

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒՂՈՒԲԱՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՂՎԱՆԻՑ ԹԵՎԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԸ*

Թագավորն իր գերդաստանով ընդառաջ է գնում սրբազան թափորին: Երկրի աշխարհիկ տերերն ու հոգևոր նոր վեհապետը ցնծության պահեր են ապրում, կատարում անհրաժեշտ պահք ու աղոթքներ: «Իսկ ի լնուլ կիտին եղելոյ պահոցն կատարելոյ, առեալ երանելոյն Գրիգորի զաշխարհաբանակ զօրացն, և զհնքնին զթագաւորն, և զկին նորա Աշխէն, և զմեծ օրիորդն Խոսրովիդոխտ, և մեծամեծան ամենայն, և ամենայն մարդկաւ բանակին հանդերձ՝ ընդ այգն ի լուսանալ առաւօտուն յափն Եփրատ գետոյն մատուցանէր. և անդէն մկրտէր առ հաւարակ զամենեսեան...»²⁴:

Ուրեմն Ուտիքի, Արցախի, Սյունիքի ու Գուգարքի տերերն էլ, երկրի մյուս իշխանների, նախարարների ու կուսակալների հետ միասին, Գրիգոր Լուսավորչից են մկրտություն ստացել Եփրատ գետում:

Այսբանից հետո է արդեն, որ «շինելով եկեղեցիս յամենայն աշխարհս, ի գաւառս, ի կողմանս, ի քաղաքս, յաւանս, ի շէնս, ի գեղոս և յագարակս: Սոյնպէս և թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հաւարակ՝ գրեաց չորս չորս հողս երդոյ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանս եօթն եօթն հողս երդոյ՝ ի ծառայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեանն, նուէր պտղոյ տաւոն մատուցանէր»²⁵:

Պատմիչը կարևոր տեղեկություն է հաղորդում նաև երկրում ծավալված մտավոր-լուսավորական գործի հանգամանքների մասին. Տրդատ թագավորը հրաման է տալիս՝ իր տերության բոլոր կողմերում, բոլոր նահանգներում ու գավառներում «քազմութիւն մատաղ մանկսոյ ածել յարուեստ դպրութեան, և կարգել ի վերայ հաւատարիմ վարդապետս. առաւել զագգս պղծագործ քրմացն և մանկունս նոցա ի նոյն ժողովել գումարել յարժանաւոր տեղիս դասս, և դարման ռոճկաց կարգել: Եւ գնոսա յերկուս քաժանեալ, զոմանս յԱսորի դպրութեան կարգեալ, և զոմանս՝ ի Հելլէն»²⁶:

Հաստատվում են նաև հոգևոր թեմերը՝ թվով չորս հարյուր: Նրանցում եպիսկոպոսներ են նշանակվում այն հոգևորականներից, որոնք եկել էին հավատի նոր թափորի հետ: Գրիգոր Լուսավորչից ձեռնադրված առաջին երեսուն եպիսկոպոսների շարքում հիշվում է նաև «քսաներորդն՝ Գարդմանաց», այսինքն՝ Ուտիքի («Այս երեսուն եպիսկոպոսք, որք աթոռակալութեամբ ընկալաւ ձեռնադրութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ, և այլ ևս երեք հարիւր և եթանասուն եպիսկոպոսք, որ և նոքա կարգեցան ի տեղիս տեղիս տեսուչք և առաջնորդք յիրաքանչիւր գաւառս...»)²⁷:

Նոր կրոնի տարածումը վիթխարի թափ ու ծավալ էր ընդունել: Ուշադիր քննելով

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1976 թվականի № 7-ից:

²⁴ Աճ, էջ 420:

²⁵ Աճ, էջ 423:

²⁶ Աճ, էջ 424:

²⁷ Ուլտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վ.-պատ, 1871, Բ. առաջին, էջ 100:

աղբյուրի տեղեկությունն այդ ծավալի, ընդգրկումի սահմանների մասին, տեսնում ենք, որ հավատանապատ արշավանքի սահմանների մեջ էին առնված ոչ միայն Հայաստան երկրի 15 մահաձգները, այլև բազմաթիվ գավառներ հարևան երկրներից:

Եվրասիայում մկրտված աշխարհիկ իշխանավորներն ու հոգևորականներն իրենք արդեն դարձել էին նոր հավատի քարոզիչներ ու առաջամարտիկներ: Պարզ է, որ նախարարներն իրենց մահաձգներն էին վերադարձել՝ լիափրոտ ու եռամդուն կատարելու թագավորի ու հայրապետի պատվիրանները: Նրանք իրենց հոգևոր պարտականությունն էին համարում հարևան երկրներում կամ քարոզչական գործ կատարելը: Այս է պատճառը, որ նոր հավատի տարածումը քննության ենթակա մարզերի սահմաններում հասել էր «մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասթթագ, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց»²⁹:

Քրիստոնեական կրոնը Հայաստանում հիմնավորապես տարածելու և արմատավորելու գործի հետագա շրջանի հանգամանքներն իրենց արտացոլումն են գտել Ե դ. մեր պատմիչների, հատկապես Կորյունի, Բյուզանդի ու Խորենացու երկերում:

Չպետք է մոռանալ, որ այս պատմիչները հիշյալ իրողությունից հետո էին ավելի քան մեկ հարյուրամյակով և իրենց տեղեկությունները պետք է քաղեին կամ օտարալեզու աղբյուրներից, կամ բուն երկրում տարածված ավանդություններից՝ ժողովրդական առողջ հիշողությունից: Ըստ այդմ արդեն պատմիչի գիտական ու քննական կարողություններից պիտի կախված լիներ, թե նա ինչպես է այդ երկու՝ ոչ այնքան պարզ աղբյուրներից քաղած նյութերի հիման վրա վերականգնում պատմական իրականության ճշմարիտ պատկերը: Եվ քանի որ մեր երեք պատմիչների երկերում էլ նույն դեմքերին ու դեպքերին վերաբերող տվյալները միշտ չէ, որ մինչև վերջ համաձայն են իրար հետ, ապա այսօրվա պատմաբանի խնդիրն է՝ գերազույց գգուշավորությամբ, ժամանակի շարժիչ ուժերի և իրողությունների համակողմանի վերլուծության միջոցով գտնել ճշմարտության բեկորները, դրանք կապակցել իրար և ստեղծել այն տրամաբանական պատկերը, որ գոյություն է ունեցել պատմական հեռավոր ժամանակում:

Մեր պատմիչները միահամուռ են այն հարցում, որ հայոց նոր կրոնի առաջին գործիչների ամենատառաջին մտահոգություններից մեկն է եղել երկրի ծայրագա-

վառների, առանձնապես հյուսիսային ու արևելյան սահմաններին մոտ եղած երկրամասերի վիճակը²⁹: Այս կողմերում Հայաստանին սահմանակից էին հյուսիսային ցեղերը և զրադաշտական Պարսկաստանը, որոնցից հավատի ամուր պատկերով անջրպետվելու համար անհրաժեշտ էր առաջին հերթին նոր հավատը խոր արմատավորել սահմանամերձ մահաձգներում և հնարավորության դեպքում այն տարածել հարևան երկրների սահմանակից գավառներում: Այս մտահոգությունը գալիս էր դեռևս Լուսավորչի ժամանակից: Նա իր գործունեության հենց առաջին շրջանում այցելել է Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհը, տեղում կարգավորել նոր հավատի տարածման ու ամրապնդման գործը: Արցախի Ամարաս ավանում Գրիգոր Լուսավորիչն անձամբ հիմնել է եկեղեցի, որի կառուցման ավարտումը պիտի լիներ նրա թոռան ձեռքով³⁰:

Ժողովրդական հիշողությունը Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ շատ քան է կապում Արցախում: Դրանցից մեկն է Ամարասից արևմուտք բարձրացող (այժմյան Մարտունու շրջանի Սու գյուղի թիկունքում, դեպի արևելք) Լուսավորչի սարը: Ըստ ավանդության, Արցախի հոգևոր գործերը կարգավորելիս Գրիգոր Լուսավորիչն ամեն առավոտյան այս սարի գագաթին է ցայգապաշտոն կատարել՝ ընդունելով իր երկրի ծայր արևելքում ծնվող առավոտը³¹:

Հայաստան երկրի ծայրամասերում հավատի ամուր ու հաստատ հիմքերի վրա պահելու հոգալը չմարեց մահ Լուսավորչի մահից հետո: Այս ժամանակներում կամ Պարսկաստանին ու հատկապես կովկասյան ցեղերին մոտ գտնվող մահաձգներում պետք է գործեին երկրի ամենահեղինակավոր ու ամենաեռամդուն հոգևոր գործիչները: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ երբ խոսք է լինում նոր նախաձեռնումների մասին, Հայոց թագավորին են ներկայանում «գործակալք կողմանցն արևելից հիսիսոյ» և ասում. «Եթե կամիցիս ողորոթեամք վարել կողմանցն այնոցիկ ըստ այսմ հաւատոյ՝ առաքեա անցա եպիսկոպոս ի գաւակէ սրբոյն Գրիգորի, զի յոժք փափագելով խընդ-

²⁹ Խորենացի, էջ 259. «Մեծաւ պնդութեամբ սուներ վրէժխնդրութիւն հաւատոց և վարուց երանելին արդար, առանել այնոցիկ, որ բացեաց կողմանքն էին իւրում իշխանութեանն»:

³⁰ Փաստոս Բիզանդ, էջ 23: Կաղանկատուացի, էջ 45:

³¹ Մ. Բաբխուտայան, Արցախ, էջ 115: Մական վարդապետն այստեղ հրապարակել է նույն թեմայով հազունի ավանդություններից մեկը:

րեն և գիտենք հաստատի, թե ի հռչակեալ անուանեն Գրիգորի՝ ակնածեսցեն և ի նորին զարակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի»³²:

Տրդատն ընդառաջում է հյուսիս-արևելքի խնդրանքին և Արցախի եպիսկոպոս է ուղարկում Գրիգոր Լուսավորչի թոռանը (Վրթանես կաթողիկոսի երկվորյակ որդիներից մեկին)՝ պատանի Գրիգորիսին:

Մեր պատմիչները նոր եպիսկոպոս ձեռնադրված Գրիգորիսին կոչում են մանուկ, իսկ Փավստոսը նշում է նաև նրա տարիքը՝ «հնգետասանամեայ»: Մաղ. արքեպս. Օրմանյանը, ուշադրություն դարձնելով այս հանգամանքի վրա, պարզել է, որ «տասը հինգամեյա»-ն չափազանցությունն է, քանի որ Գրիգորիսը ծնվել է Կեսարիայում 295-ին և եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 320-ի շուրջը, ուրեմն՝ մոտավորապես 25 տարեկան հասակում³³:

Խորենացու և Փավստոսի երկերում Գրիգորիսի գործունեությանն ու նահատակությանը վերաբերող տեղեկությունների մեջ չկա սպառված ներդաշնակությունը: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ ենք համարում այդ տեղեկություններն ըստ հնարավորինքի, որպեսզի պարզենք ճշմարտությունը:

Բանն այն է, որ մեր երկու պատմիչներն էլ իրողություններից մեկ ու կես հարյուրամյակ հետո գրի են առել, հավանորեն, հիմնականում ավանդաբար պահպանված տեղեկությունները՝ իրար հետ անհարկի տարբերակներով: Իսկ նրանց գրի առածներն էլ հետագայում ենթարկվել են խմբագրությունների, որոնց հետքերը պարզ երևում են և չեն կարող չխաթարել պատմական իրականության ճշմարիտ պատկերը:

Խորենացին, օրինակ, պատմում է, որ Հայաստանի հյուսիս-արևելքում եպիսկոպոս ձեռնադրված Գրիգորիսին առաքում են իր պաշտոնավայրը՝ «հանդերձ Սանատրկա ոմամբ լիւրմէ ազգէն Արշակունեաց»: Գրիգորիսին իր գործն է կատարում եռանդագին՝ փայլուն օրինակ հանդիսա-

նալով առաքինության և գործարարության: Իսկ երբ վախճանվում է Տրդատը, «ի դաւելոյ նորին Սանատրկոյ և այլոց ոմանց հանապազատտ արանց Աղուանից՝ սպանեն գերանելին, ընթադրեալ ձիովք, բարբարոսն ի Վատնեան դաշտին, մերձ ի Կասրիականն կոչեցեալ ծով: Ջոր բարձեալ ասրկառագաց նորին, բերելով ի Փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս առանի: Իսկ Սանատրկոյ թագ կապեալ ինքեան՝ ունի զբաղաքն Փայտակարան. զօրութեամբ օտար ազգաց տիրել զբոլորումս Հայոց»³⁴:

Այստեղ խառնակ են տեղեկությունները, մանրամասների մեջ բացակայում է տրամաբանական կապը: Ինչո՞ւ Հայոց Արցախ նահանգում գտնվող Ամարասի եպիսկոպոս ձեռնադրված Գրիգորիսին ուղեկցողը Փայտակարանի տեր Սանատրուկն էր: Փայտակարանի տեր Սանատրուկն ինչո՞ւ պետք է Տրդատի ազգականը լիներ, երբ Դ. դ. սկիզբն էր դեռևս, և Փայտակարան մարզն էլ մտնում էր Մեծ Հայքի կազմի մեջ: Եվ Փայտակարանի տեր այդ Սանատրուկն ինչո՞ւ սպանեց Գրիգորիսին, եթե ինքն էր նրան խնդրել իր երկրի համար: Սպանությունն ինչո՞ւ կատարվեց Վատնյան դաշտում, Մազքթաց աշխարհում, որը ոչ մի կապ չուներ Փայտակարան քաղաքի ու նահանգի, ինչպես նաև Ամարասի հետ:

Այս դեպքերի առավել իրական նկարագիրը գտնվում է Փավստոսի երկում: Այստեղ Գրիգորիսը եպիսկոպոս էր Ամարասում³⁵: Իր թեմի տարածքում ավարտեց պապի՝ Լուսավորչի հիմնադրած եկեղեցին, շինեց ու վերակառուցեց այլ վայրերի հոգևվոր շենքերը («մինչև Ատրպատականի կողմերի գավառները»), բնակչությունը քրիստոնեական հավատի բերելու գործն էլ հասցրեց ավարտին և այս բոլորից հետո միայն քարոզչական գործունեության գնաց Կուրի ձախափնյակը՝ բուն Աղվանք: Այնտեղ նա քարոզչություն կատարելով հասավ բազմալեզու, տարացեղ երկրի թագավորի՝ Մազքթաց Արշակունի Սանեանի նստոցը, որ Չող (հետագայի Դերբենդ) քաղաքն էր: Գրիգորիսը փորձեց թագավորին, նրա գործակալներին ու զորքին դարձի բերել: Սկզբում բոլորը հոժարությամբ լսում ու ենթարկվում էին նրան: Սակայն երբ քննեցին քարոզչի ասածները, պարզեցին, որ Աստ-

³² Խորենացի, էջ 259: Պատմահայրն այստեղ «գործակալք կողմանցն արևելից հիւսիսոյ» բացատրում է իբրև «վերականգնութ հեռաւոր քաղաքին, որ կոչի Փայտակարան...», որը կարող է արդյունք լինել թյուրիմացության, քանի որ, եթե Փայտակարանի վերականգնները խնդրած լինեին, Գրիգորիսը եպիսկոպոս կնշանակվեր Փայտակարանում: Մինչդեռ նա եղել է Արցախի թեմի առաջնորդ: Ապա Փայտակարանը գտնվում էր Հայաստանի արևելքում և ոչ թե հյուսիս-արևելքում:

³³ Մ. արքեպս. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, § 98:

³⁴ Խորենացի, էջ 259—260:

³⁵ Փավստոսի տեղեկության համաձայն՝ նա եպիսկոպոս էր Ամարասում, բայց և՛ «կաթողիկոսն էր կողմանցն Վրաց և Աղուանից» (Փառստոս հիւզանդ, էջ 21): Քիչ հետո ցույց կտրվի, թե ինչպես տեղեկությանն երկրորդ մասը հետագայում է մոծվել սույն երկի մեջ:

ծուն հաճելի չեն ավարտությունը, կոտորելը, ուրիշներին գրկելն ու հափշտակությունները, այն ժամանակ նրանք մտածեցին, որ քարոզիչը Հայոց թագավորի կողմից է ուղարկված. քարոզում է, որպեսզի իրենք չհարձակվեն Հայոց գավառների վրա ու չկողոպտեն և հանգիստ թողնեն նրանց: «Եթե մենք չհափշտակենք, եթե չկողոպտենք, եթե ուրիշների ունեցածը չխլենք, ապա ինչո՞վ պիտի ապրենք այսքան բազմաթիվ զորքերս»³⁶,—զարմացած ու զայրացած հարցնում են նրանք:

Ահա այս քարոզների մեջ դավադրություն տեսնելով իրենց դեմ, նրանք Սանեսանի հրամանով նահատակում են Գրիգորիսին Չողից հարավ, Վատնյան դաշտում: Գրիգորիսի հետ գնացած սարկավագները նրա մարմինը բերում, թաղում են իրենց Արցախ նահանգի Հաբանդ գավառի Ամարաս ավանում, «առ եկեղեցեան, զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի՝ քահանայապետին մեծի աշխարհին Հայաստան երկրին»³⁷:

Գրիգորիսին նահատակելուց հետո Մազքթթաց թագավոր Արշակունի Սանեսանը «անհնարին նիթեաց զարտմտութիւն ոխութեան ընդ իրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց, և գումարեաց ժողովեաց գամենայն զորս Հոնաց և Փոխաց, Թաւապարաց, Հենմատակաց, Իծմախաց, Գաթաց և Գլուարաց, Գարգարաց, Ծչբաց և Ծղբաց և Բաղասանաց և Եգերտուանաց և այլոց խառնադանն բազմութեամբք անթիւ անբնակն վաշկատուն զօրութեանց, որում միանգամ ինքն իշխեր զօրացն բազմաց: Եկն անց ըստ իր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից երկիրն Հայոց աշխարհին»³⁸:

Այստեղ արտացոլված մանրամասներն առավել քան պարզ են դարձնում պատկերը՝ չթողնելով ոչ մի մոթ կետ: Թվարկված ցեղային միավորները բուն Աղվանքի կամ հունա-հոտմեական հեղինակների ճանաչած Ալքանիա երկրի բնակիչներն են: Այս անունները հավաստված են նաև հայ մյուս հեղինակների և հատկապես հույն ու հոտմեացի պատմիչների կողմից: Թյուրիմացություն կարող է համարվել լոկ Հոնաց անվանումը, քանի որ, մեր պատմիչների հավորդումների համաձայն, այդ ցեղի թագավորությունը տեղադրվում էր Չողից հյուսիս, և Չողա կապանն էլ սահման էր Հո-

նաց ու Աղվանից միջև³⁹: Սակայն հնարավոր է, որ այս դեպքի շրջանում Սանեսանն իր տիրապետությունը տարածած լիներ նաև հոների վրա, կամ հոները պարզապես դաշնակցած լինեին նրա հետ՝ Հայաստանն ապատակելու համար: Կարևոր է, սակայն, որ պատմիչը նշում է ցեղային հիշյալ միավորումներն իր մեջ ընդգրկող թագավորության հարավային սահմանը, — «իտ սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր», — որ սահման էր Հայոց ու Աղվանից միջև: Այդ Աղվանից երկրի տերն էլ Մազքթթաց ցեղային միավորի գլխավորն էր՝ թագավոր Սանեսանը, որը սերվում էր Պարթևական կամ Արշակունյաց տոհմից, որպիսի ծագում ուներ նաև հայ Արշակունյաց թագավորական հարստությունը:

Որքան Գրիգորիսին իր թեմում, Արցախում ու հարևան հայկական գավառներում նորաստեղծ եկեղեցու գործերը կարգավորելուց հետո Աղվանք էր գնացել քարոզչության և այնտեղ էլ նահատակվեց երկրի թագավոր Սանեսանի հրամանով: Այս պարզ պատմությունից արդեն հասկանալի է դառնում Փայտակարանում Սանեսանի թագ կապելու մասին Խորենացու հաղորդման թյուրիմացությունը, որին հավատացել են մեր մի շարք պատմաբաններ՝ այդ հիմքի վրա էլ ստեղծելով ուրիշ վարկածներ, որոնք աղավաղում են պատմական իրականությունը⁴⁰:

Սանեսանի խաժամուժ զորքերը Կուրն անցնելով ասպատակում են Հայոց երկիրը, նախ դեպի հարավ-արևելք՝ հասնելով մինչեւ Ատրպատականի Գանձակ մայրաքաղաքը, հետո էլ՝ դեպի արևմուտք, որ հասնում են Այրարատյան նահանգ, կոտորում բնակչությանը, կողոպտում ու ավերում... Մինչև որ Մեծ Հայքի զորավար Վաչեմ՝ Արտավազդ Մամիկոնյանի որդին, վերադառնում է՝ դեպի Հոնաց կողմերը կատարած ճանապարհորդությունից և, հզոր բանակ կազմելով, հարձակվում կողոպտիչների վրա, կոտորում անխնա և ազատագրում հայրենի երկիրը:

Այստեղ դեպքերն ու դեմքերը գտնվում են մի տրամաբանական, համոզիչ հյուսվածքի մեջ: Պարզ է, թե ի՞նչ պատճառով Գրիգորիսը նահատակվեց, իսկ դրանից առաջ՝ թե որտեղի՞ եպիսկոպոսն էր և ո՞ր էր գնացել քարոզչության: Ծշգրտվեցին նահատակության հանգամանքները: Նահատակողների գլխավորը բուն Աղվանքի Ար-

³⁶ Փաստոս Բիզանդ, դպր. Գ. գլ. 2:

³⁷ Անդ:

³⁸ Անդ, դպր. Գ. գլ. 1:

³⁹ Ագաթանգեղոս, էջ 22: Ղազար Փարպեցի, էջ 66:

⁴⁰ Ս. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 88: Կ. Տրեյեր, նշվ. աշխ., էջ 88 և հուղ.:

տիրում⁴⁷ (Գարդմանքում, որ Ուտիքի գավառն էր), այլև քրիստոնեության հավատն էր տարածում՝ ընդ որում ժրջան կոնի մղելով զանազան աղանդների և առհասարակ հեթանոսական հավատալիքների դեմ:

Այդ պայքարն ամենալայն ծավալ ու անհանդուրժողական բնույթ էր ստացել Վաչագան հարեպաշտի օրոք, Ե դարի վերջում: Հայոց Աղվանքի տերն ու Առանջահիկ նորաստեղծ թագավորության հեղինակն անձամբ գլխավորում էր այդ պայքարը՝ կանգ չառնելով դաժանությունների առաջ, ընդհուպ մինչև մահվան պատիժը, եթե նոր հավատի հակառակորդը դիմադրում էր կամ համառում:

Սակայն այս ամենը բոլորովին էլ չի նշանակում, թե հայկական նահանգների քրիստոնյա հայերը զբաղված էին միայն իրենց ներքին գործերով: Սկզբից և եթե նրանք իրենց սրբազան պարտքն էին դարձրել հարևան ժողովուրդներին ևս նոր հավատին հաղորդակից դարձնելու գործը: Եվ հենց նրանց եռանդուն գործունեության շնորհիվ էր, որ քրիստոնեությունը հաջողությամբ տարածվեց բուն Աղվանքում՝ ընդգրկելով երկրի համարյա բոլոր զավառները: Օրինակ, Մաշտոցի այցելությանը, Ե դարի սկզբին, արդեն եպիսկոպոսություններ կային Չողի ու Բաղասականի մարզերում⁴⁸: Միշտ է, հետագայի աղբյուրների տեղեկությունների համաձայն, սակայն դարձյալ այդ ժամանակների առումով... հավաստված է, որ, Չողի ու Բաղասականի հետ միասին, եպիսկոպոսական թեմեր էին ստեղծվել նաև Կաբալայում (Աղվանքի առաջին մայրաքաղաքը), Լիմիքում և այլուր:

Հետագայում էլ հայ քարոզիչների ջանքերով էր, որ քրիստոնեական հավատը ճեղքեց Չողս կապանը և թափանցեց նաև Հյուսիսային Կովկաս: «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» միանգամայն հավաստի աղբյուր է Արցախի Մեծկողմանք գավառի եպիսկոպոս Իսրայելի՝ Հոնաց երկրում կատարած քարոզչության և այս ուղղությամբ ձեռք բերած հաջողությունների համար: Իս-

րայելը, միշտ է, Հոնաց աշխարհ էր գնացել խաղաղասիրական առաքելությամբ, բայց քարոզչությամբ ևս զբաղվեց և ո՛չ ապարդյուն. քրիստոնեության դարձավ երկրի ամբողջ վերնախավը, սրան էլ հետևեցին հոծ քաղաքայիններ: Բանը հասավ նրան, որ Հոնաց գլխավոր իշխան Ալի-Իլիթվերը պաղատակից նամակներ գրեց Աղվանից ու Հայոց կաթողիկոսներին՝ խնդրելով Իսրայելին թողնելու իրենց մոտ որպես տեսուչ⁴⁹:

Հոնաց աշխարհում հայ քարոզչության համանման դեպքեր են արձանագրել նաև օտար աղբյուրները, որոնցից ուշադրության արժանի են հատկապես Զաքարիա Հոնտորի հաղորդած տեղեկությունները: Խոսելով Պարսից արքա Կավատ Ա-ի ժամանակի դեպքերից, հեղինակը պատմում է, որ Հոնաց աշխարհում ապրում է «Կարդոստ անունով մի մարդ, որ Առան երկրի եպիսկոպոս է»: «Այդ Կարդոստը, որ հունարեն թարգմանած կլինի՝ Թեոկլետոս, իսկ արամեերեն՝ «Աստծուց կոչված», ուրիշ յոթ հոգևորականների հետ միասին քարոզել են գերիներին, շատերին են մկրտել և հոգեթից [ոմանց] գիր են սովորեցրել: Նրանք այնտեղ մնացել են յոթ տարի և գրքեր են գրել հոնաց լեզվով»:

«Տասնչորս տարի հետո նա [Կարդոստը] գնացել էր, բայց այնտեղ կար Մակար անունով մի ուրիշ հայ եպիսկոպոս (նշանակում է՝ Առանի եպիսկոպոս Կարդոստն էլ է հայ եղել.—Բ. Ու.): Սա լավ պատրաստված էր և, հոգևորականների հետ միասին, այնտեղ էր եկել իր կամքով: Նա այդուհից եկեղեցի կառուցեց, ծառեր տրակեց, զանազան բույսերի սերմեր ցանցեց, նշանակ կատարեց և շատերին մկրտեց: Երբ այդ երկրի տերերը որևէ նոր բան էին տեսնում, շատ էին զարմանում ու հրճվանքով էին ընդունում [այդ] մարդկանց, հարգում էին նրանց, և յուրաքանչյուրը [նրանց] հրավիրում էր իր կողմը՝ իր ցեղի մոտ և խնդրում էր, որպեսզի նրանք լինեն իրենց ուսուցիչները: Եվ ահա նրանք մինչև այժմ էլ այնտեղ են»⁵⁰:

Հայ քարոզիչները հարևան ու ոչ հարեվան երկրներում զբաղվում էին ոչ միայն Աստծո պատվիրանների քարոզությամբ: Նրանք, բնականաբար, միշտ էլ քաղաքական ձեռնարկությունների մեջ էին նաև: Այդ հասկանում էին նույնիսկ կիսավայրենի քարոզվողները: Երբ Գրիգորիսը բուն Աղվանքում իր քարոզչական գործն էր կատա-

⁴⁷ Խորենացի, էջ 340, Մաշտոցը «դառնա գԳարդմանայ ձորովն զի և ի նմա լուա լինել ի նոցին (հեթանոսների.—Բ. Ու.) ընկերաց աղանդոյն. զորս գտևալ՝ ամէ և զնուա ի գիտութիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանաց, որում անուն էր Խորս»:

Մաշտոցի այս քարոզչական գործունեության մասին մանրամասնությունները տե՛ս Կաղանկատուացի, գիրք Ա, գլ. ԻԷ, ԻԸ: Ստ. Օրբելեան, գլ. ԺԶ և այլն:

⁴⁸ Կորյուն, էջ 72:

⁴⁹ Կաղանկատուացի, գիրք Բ, գլ. ԼԹ—գլ. ԽԵ:

⁵⁰ Н. Пигулевская, Сиринские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, էջ 166—167:

րում, Սանեասանն ու նրա համախոհները հասկացան, որ հայ հոգևորականն իրենց քրիստոնյա է դարձնում, որպեսզի այլևս չապապատակեն Հայոց երկիրը, չկոտորեն ծողովորդին, չավերեն, կողոպտու չանեն: Հետագայում հայ քարոզիչ Իսրայելի առաքելությունն էլ նույն նպատակն է հետապնդել: Հոներն ու խազարները պարբերաբար ապապատակում էին Հայաստանն ու Անդրկովկասը: Իսրայելի աջողակ գործունեությունից հետո նույնիսկ Հոնաց մեծ իշխանը, նախկին այդ քարքարոսը, արդեն զվխի էր ընկել ու գրել Հայոց վեհապետին, թե քանի Իսրայելը մեզ հետ է, «արշաանք զօրացս խոժադոժ ազգաց յաշխարհո՛ւ ձեր արգելեալ փակեալ լինիցի՝ մեր մի հաւատ լինելով»⁵¹:

Ի մի բերելով քննության առնված աղբյուրագիտական փաստերն ու տեղեկությունները, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների.

Աղվանից կաթողիկոսության հոգևոր ո-

լորտի մեջ մտած հայկական Արցախ և Ուտիք մահաճգներում քրիստոնեություն են տարածել Գրիգոր Լուսավորիչը և այդ մահաճգների կուսակալ-նախարարները, որոնք նախապես մկրտություն էին ստացել Լուսավորչից: Հետագայում այդ մահաճգների բնակչության քրիստոնեացումն ավարտի են հասցրել Գրիգոր Լուսավորչի թոռ և Ամարասի թեմի եպիսկոպոս Գրիգորիսը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը և երկրամասի հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ուրիշ առաջնորդներ:

Ինչ վերաբերում է կաթողիկոսության ոլորտի մեջ մտած մյուս երկրամասին՝ բուն Աղվանքին, որը բռնում էր Կուրի ձախափնչակը և բնակված էր աղվանական տարալեզու ցեղախմբերով, ապա այստեղ էլ քրիստոնեության տարածման դեկավարներն էին հայ հոգևոր գործիչները՝ սկսած Գրիգորիս եպիսկոպոսից ու նրա հաջորդներից, Մեսրոպ Մաշտոցից ու նրա աշակերտներից մինչև հետագա այն հայ քարոզիչները, որոնք իրենց գործունեության շատավիղները հասցրին մինչև Հյուսիսային Կովկաս:

⁵¹ Կաղանկատուացի, էջ 299:

